

УДК 346.2

Коверзнев Вадим Олександрович –

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри правового регулювання
економіки Чернігівського національного
технологічного університету

Етапи розвитку кооперативного законодавства України

В роботі розглянуто основні етапи становлення кооперативного законодавства України через призму науки господарського права; проаналізовано соціально-економічні і політичні чинники, що вплинули на його розвиток; обґрунтована необхідність адаптації кооперативного законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Ключові слова: кооператив, кооперативна організація, кооперація, кооперативне законодавство.

В работе рассмотрено основные этапы становления кооперативного законодательства Украины через призму науки хозяйственного права; проанализировано социально-экономические и политические факторы, которые оказали влияние на его развитие; доказана необходимость адаптации кооперативного законодательства Украины к законодательству Европейского Союза.

Ключевые слова: Кооператив, кооперативная организация, кооперативное законодательство.

This article examines the main stages of the cooperative legislation of Ukraine through the prism of science commercial law; the socio-economic and political factors that have influenced its development are analyzed in it; the need to adapt cooperative legislation of Ukraine to the European Union legislation is proved.

Key words: cooperative, cooperative organization, cooperative legislation.

Постановка проблеми. Дослідження основних етапів розвитку кооперативного законодавства України має не лише суто історичний інтерес, але й велике значення для розвитку науки господарського права, оскільки знання історичного досвіду та умов, в яких формувалося кооперативне законодавство, надає можливість зрозуміти причини, які впливали на його розвиток, виявити основні недоліки законодавства та сформулювати пропозиції спрямовані на його удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних наукових досліджень, присвячених окремим проблемам правової регламентації кооперативних відносин та аналізу правового становища кооперативів, треба виділити роботи таких українських вчених як О. М. Вінник, О. В. Гафурова, Я. З. Гаєцька-Колотило, Р. В. Мавліханова, Т. П. Проценко, В. І. Семчик, Н. І. Титова, В. Ю. Уркевич, В. С. Щербина, В. З. Ярчук та ін.

Історія розвитку системи кооперації як складової частини економіки України

розглядається в роботах В. В. Гольца, С. Д. Гелея, В. І. Марочко, В. М. Половця.

Невирішені раніше проблеми. На сьогодні в Україні відсутні фундаментальні дослідження з питань комплексного вивчення правового забезпечення кооперації в Україні через призму науки господарського права, що обумовлює актуальність та доцільність даної роботи, оскільки дослідження історії становлення кооперативного законодавства є вирішенням однієї із складових частини загальної проблеми.

Мета роботи. Робота має на меті дослідження основних етапів розвитку кооперативного законодавства України, аналіз соціально-економічних факторів, які впливали на його формування, а також формулювання пропозиції щодо перспективного розвитку кооперативного законодавства з урахуванням набутого історичного досвіду.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, становлення і розвиток кооперативного законодавства необхідно досліджувати в контексті історії розвитку української держави,

тому як основні соціально-економічні події, які відбувалися на теренах України, мали безпосередній вплив на формування законодавства, спрямованого на регулювання відносин кооперації.

В зв'язку з цим, слід виділити два основних етапи розвитку кооперативного законодавства: перший етап – розвиток кооперативного законодавства радянської України (1917 – 1990 рр.) і другий етап – розвиток кооперативного законодавства незалежної України (починаючи з 1991 р.).

Враховуючи те, що радянський період розвитку кооперативного законодавства становив понад 70 років, вважаємо доцільним акцентувати увагу на окремих історичних етапах цього періоду, які мали визначальний вплив, зокрема:

- 1) період «воєнного комунізму» (1918 – 1920 рр.);
- 2) період Нової економічної політики (1921 – 1928 рр.);
- 3) період колективізації (1929 – 1933 рр.);
- 4) довоєнний період (1934 – 1940);
- 5) воєнний період (1941 – 1945);
- 6) післявоєнний період (1946 – 1990).

Багато сучасних дослідників пов'язують початок активного розвитку кооперації з Лютневою революцією 1917 року, яка звільнила кооперативи від багатьох заборон, запроваджених царським режимом. До того, існуючі на теренах України кооперативи не мали власної системи кооперативних організацій та кооперативного законодавства, а тому були вимушені реєструвати свою діяльність під виглядом інших господарських організацій.

В квітні 1917 року в м. Києві відбувся Перший Всеукраїнський кооперативний з'їзд, на якому було ухвалено рішення про створення всеукраїнських центрів для найбільш розвинутих видів кооперації.

На Третьюму Всеукраїнському кооперативному з'їзді (1918 р.) було створено Центральний український кооперативний комітет (Укоопцентр), який виконував обов'язки центральної спілки української кооперації.

Наприкінці 1918 р. в Україні вже діяло 252 спілки, з них: 45 – кредитних, 115 – споживчих, 31 – змішаних, а 65 обслуговували інші види кооперації. 3-поміж українських губерній

найпотужнішим кооперативний рух був на Харківщині, Чернігівщині, Полтавщині, Київщині та Поділлі. Серед основних типів кооперативів провідне місце належало споживчим, членами яких на той час вже було понад 11 млн осіб [1, с. 278].

На жаль, лідер більшовиків В. І. Ленін розглядав кооперацію лише як засіб класової боротьби й опору соціалістичної держави, тому метою радянської влади стало запровадження над кооперацією державного контролю [2, с. 399 – 401].

Ідеологія і практика комунізму, яка сповідувалася К. Марксом і його послідовником В. І. Леніном, що полягала у невизнанні права як суспільного явища та права приватної власності, мали значний вплив на становлення і розвиток кооперативного законодавства.

Згідно марксистського історико-матеріалістичного вчення право і держава є надбудовою, що обумовлена базисними (виробничими та економічними) відносинами приватновласницького суспільства. Правові відносини завжди виникають з економічних відносин приватної власності, обслуговують ці відносини і є необхідною формою їх існування. Тому, за марксистською філософією права, знищення приватної власності неодмінно приведе до знищення права. Говорячи про право, Маркс і Ленін завжди мали на увазі право буржуазне. Згідно марксистської комуністичної доктрини після буржуазного права існування іншого права неможливе в принципі. Так же неможливо як й існування нової (після буржуазної) форми приватної власності на засоби виробництва. За марксистсько-ленінським вченням соціалізм – це є всезагальне, послідовне і радикальне заперечення будь-якої приватної власності на засоби виробництва [3, с. 113, 114].

Державу і право В. І. Ленін розглядав лише як апарат озброєних робочих, машину для класового пригнічення [4, с. 97]. Однак, знищення приватної власності та будь-якої індивідуальної власності на засоби виробництва по суті є запереченням економічної та правової самостійності окремої людини як індивідуума і як суб'єкта економічних і правових відносин, предметом і об'єктом яких є засоби виробництва. Соціалістична власність передбачає наявність в сукупності двох

компонентів – заперечення приватної власності з одночасною всезагальною колективізацією [3, с. 153]. Знищення приватної власності та встановлення замість неї суспільної власності передбачалося лише насильницьким шляхом за допомогою диктатури пролетаріату на чолі з комуністичною партією.

Збереження буржуазного права В. І. Ленін вбачав необхідним лише на початковій стадії будівництва соціалізму, лише задля забезпечення розподілу предметів індивідуального споживання за принципом «від кожного по здібностям, кожному по труду». Фактично, така позиція означала заміну права, що виступає регулятором будь-яких суспільних відносин, – трудом, який набував форму трудового регулятора.

Втілюючи в життя марксистсько-ленінську філософію права, влада намагалася поставити на чолі кооперативних організацій комуністів і перетворити їх в пролетарські організації. В «Очередних засадах советской власти» В. І. Ленін писав: «Социалистическое государство может возникнуть только как сеть производственно-потребительских комун, добросовестно учитывающих свое производство и потребление, экономящих труд, повышающих неуклонно его производительность...» [5, с. 451].

Той інтерес, який проявляла партія більшовиків до кооперації, та постійне втручання в її діяльність мали негативний вплив на подальше формування кооперативного законодавства.

Виданий 11.04.1918 р. Декрет «Про споживчі товариства» В. І. Ленін характеризував як особливе явище, що виступає у вигляді угоди між буржуазними і робочими кооперативами, які залишаються на буржуазній точці зору [5, с. 452]. Необхідність такого компромісу В. І. Ленін пояснював тим, що пролетаріат ще не встиг налагодити облік і контроль на державному рівні.

Втім, уже 16.03.1919 р. було прийнято Декрет «Про споживчі комуні», яким здійснено повну розправу над кооперативами. За цим Декретом усі споживчі кооперативи підлягали реорганізації в споживчі комуні, а кожний громадянин повинен був стати членом якоїсь комуні. До споживчих комун перейшли права кооперації і в галузі заготівлі.

Декретом радянської влади від 20.03.1919 р. здійснено перебудову системи кооперації з метою її пристосування до виконання державних завдань [6, с. 91]. Пристосувавши кооперацію до виконання розподільчих і заготівельних функцій, держава таким чином повністю паралізувала діяльність кооперативних організацій.

Становище в кооперації ще більше погіршилося у зв'язку з виданням Декрету від 2.01.1920 р., яким усі кооперативні організації були інтегровані в єдину систему споживчої кооперації. В містах і селах споживчі кооперативні товариства були об'єднані у єдині споживчі товариства, з обов'язковим членством і скасуванням вступних та пайових внесків [7, с. 24].

Таким чином, в період «воєнного комунізму» система кооперації була повністю одержавленою, оскільки на той час все кооперативне майно було націоналізовано, а кооперація перейшла в повне підпорядкування Народного комісаріату продовольства.

Політична та економічна криза, яка охопила країну на початку 20 рр. ХХ ст., змусила більшовиків відмовитися від політики «воєнного комунізму» і перейти до нової економічної політики (НЕП), що передбачала існування приватної власності, і як наслідок цього – відродження кооперативного сектора економіки.

На Х з'їзді ВКП(б), який пройшов у березні 1921 р., партія, перейшовши до НЕПу, зробила спробу пристосувати кооперативну структуру до елементів ринкової економіки. Була визначена нова стратегія розбудови кооперації, розрахована на повернення до вивірених у минулому організаційних принципів та загальних основ кооперативного будівництва в умовах допущення державного капіталізму [8, с. 33].

Декретом від 21.03.1921 р. «Про заміну продовольчої і сировинної розверстки натуральним податком» продрозверстка була замінена продовольчим податком, розмір якого визначався завчасно, щоб сільськогосподарські працівники мали можливість після сплати натурального податку створити запас продовольства, який вони мали право реалізувати на ринку [9, ст.ст. 8, 9].

Одразу за цим декретом було видано Декрет Ради народних комісарів «Про вільний обмін, придбання і продаж сільськогосподарської продукції в губерніях, що закінчили розверстку» [9], яким запроваджено механізм вільного обміну, придбання і продажу продовольства, що залишалося в населення після сплати натурального податку. Вказане правило обміну поширювалося й на товари дрібної промисловості.

Декретом Ради народних комісарів від 08.05.1921 р. було скасовано державну монополію на торгівлю сільськогосподарськими засоби виробництва, машинами та ін. засобами виробництва; надано дозвіл на кооперативну та іншу приватну торгівлю [10]. Зазначений декрет сприяв активізації державної промисловості та розвитку виробничої кооперації, яка при цьому отримала право брати в оренду невеликі державні підприємства.

Спеціальним Декретом «Про промислову кооперацію» від 07.07.1921 р. передбачалося перетворення об'єднань кустарів і ремісників у промислові кооперативні організації. Промисловим кооперативам надавався статус юридичних осіб, а їх майно не підлягало націоналізації. Уся продукція промислових кооперативів належала останнім і могла бути вилученою лише за рішенням суду [11].

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 22.08.1924 р. [12] запроваджувалися заходи, спрямовані на розвиток сільськогосподарської кооперації, яка розглядалася як дієвий засіб залучення сільського населення до розвитку економіки. Цією постановою власність сільськогосподарських кооперативів оголошувалася такою, що не підлягала націоналізації та муніципалізації. Підприємства сільськогосподарських кооперативів, які були націоналізовані раніше, було повернуто системі сільськогосподарської кооперації. Кооперативним організаціям надавалося право придбавати засоби виробництва і матеріали, відкривати майстерні, заводи та ін. господарські організації з переробки та збуту сільськогосподарської продукції. Одночасно було скасовано монополії на виробництво продуктів харчування, що надавало кооперативним організаціям можливість вільної конкуренції на товарних ринках.

Перехід до НЕПу призвів до активного розвитку приватної торгівлі та дрібних виробничих кооперативів, що в сукупності сприяло подоланню розрухи в країні. Кооперації була надана свобода в розвитку господарського почину; запроваджено заходи заохочення дрібного виробництва і кооперативної промисловості [13, с. 27].

Законодавство періоду НЕПу характеризувалося подальшим розвитком госпрозрахунку, плановості в регулюванні промисловості, сільського господарства та обігу. Значна увага приділялася розвитку кооперативної торгівлі. З'явилася нова форма державної оптової торгівлі – генеральні договори, що уклалися між підприємствами державної промисловості і споживчою кооперацією. Їх завданням було, з одного боку, забезпечення роботою підприємства споживчої кооперації, а з іншого – плановий збут промислової продукції.

Постановою Ради народних комісарів СРСР від 17.04.1928 р. «Про заходи заохочення будівництва житла за рахунок приватного капіталу» було надано пільги для здійснення приватного житлового будівництва, що сприяло розвитку житлово-будівельних кооперативів [14].

Дослідники історії кооперації періоду НЕПу сходяться на думці, що це була «золота» пора кооперації як ефективної форми господарювання, яка, на жаль, проіснувала тільки до 1928 року.

Вже з 1929 року партія більшовиків взяла курс на перетворення кооперації в масову громадську організацію, що стало причиною втрати кооперативними організаціями усіх ознак організаційно-правової форми суб'єктів господарювання.

Як зазначає відомий дослідник української кооперації В. Марочко: «... загострення зернової та хлібозаготівельної кризи, внаслідок недалекоглядної політики більшовиків, штовхнуло їх до чергового широкомасштабного експерименту. Ним згодом і стала масова колективізація, а в січні 1928 р. була запроваджена вдруге продрозкладка з використанням репресивних заходів. Все це означало кінець НЕПу, а відтак і кооперації в цілому.» [15, с. 162].

Як слідує із статистичних досліджень [16, с. 283, 284], за роки НЕПу кількість лише універсальних сільськогосподарських кооперативів в Україні збільшилася з 2064 до 3594, спеціальних фахових – з 352 до 8606, а кількість сільськогосподарських кооперативних спілок зросла з 49 до 88. Нова економічна політика сприяла розвитку не лише сільськогосподарської, а й виробничої та споживчої кооперації, що призвело до стрімкого зростання товарообігу в країні. При цьому за темпами розвитку товарообіг кооперативного сектора економіки значно перевищував товарообіг державного і приватного секторів.

Із відмовою керівництва радянської держави від НЕПу кооперативний сектор економіки Української РСР значно звузився, а кооперативи цілковито втратили економічну свободу.

Було встановлено жорсткий державний контроль над кооперативним сектором соціалістичної економіки. Так, протягом 1930 – 1935 рр. було встановлено абсолютну державну монополію у фінансовому секторі економіки, при цьому кооперативні банки були націоналізовані; низові кредитні та страхові товариства ліквідовані, а все їхнє майно передане установам «Ощадбанку».

Паралельно із розгортанням колективізації ліквідували селянські постачальні, збутові та збутово-переробні кооперативи. Майно цих організацій перейшло на баланс держави, машинно-тракторних станцій, колгоспів і сільських споживчих товариств.

Повністю ліквідували міську споживчу кооперацію та житлово-орендні кооперативи, а орендований ними житловий фонд повернувся у розпорядження місцевих рад.

В цьому відношенні велике негативне значення зіграла постанова ЦК ВКП (б) від 05.01.1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», якою визначено етапи та встановлено строки проведення колективізації в СРСР, в тому числі й в Україні.

В своєму докладі, присвяченому проекту Конституції, на VIII з'їзді Ради СРСР, який відбувся в листопаді 1936 року, І. В. Сталін констатував повну ліквідацію капіталістичних елементів і перемогу соціалістичної системи

господарювання, яка в той час вже охоплювала державну і кооперативну торгівлю.

Протягом 1957 – 1960 рр. було повністю знищено промислову кооперацію, хоча на той час в Українській РСР ще діяло понад 24 тис. кооперативних майстерень та інших підприємств, торговельні обороти яких склали в сукупності 2029,7 млн руб. На цих підприємствах було зайнято понад 326 тис. осіб, а об'єднували їх 28 місцевих спілок та Укрпромрада. На початку 40 рр. XX ст. виробничі кооперативи виробляли 35% меблів, 42% металевих виробів, 35% виробів з вовни, переважаючи частину музичних інструментів і художніх виробів. Слід відмітити, що в роки Другої світової війни виробничі кооперативи були основними виробниками товарів легкої промисловості, оскільки діяльність державних підприємств повністю переорієнтували на забезпечення воєнних потреб. Працюючи на місцевій сировині і будучи особисто зацікавленими у збільшенні виробництва та збуті продукції, виробничі кооперативи успішно задовольняли потреби населення і склали серйозну конкуренцію державним підприємствам легкої промисловості та сфери послуг.

Оскільки партійно-державне керівництво СРСР на чолі з М. Хрущовим вирішило рішуче збільшити роль держави у цих галузях господарства, «конкурента» ліквідували, а його майно передали в державну власність. На колишніх кооперативних підприємствах продовжували працювати колишні кооператори, але вже не як рівноправні члени, а як наймані робітники, які отримували за свою працю лише незначну заробітну плату [16, с. 316 – 317].

На той час збереглася лише споживча кооперація, яка при цьому перетворилася в додаток до колгоспної системи і виконувала державні завдання з організації торговельного обслуговування сільського населення, а також селищ міського типу та районних центрів. Держава, в свою чергу, забезпечувала організації споживчої кооперації товарами народного споживання за єдиними роздрібними цінами. Таким чином, споживча кооперація за соціалістичної доби була перетворена на монополіста з організації торгівлі на селі. Водночас члени споживчих товариств мали пільги у першочерговому придбанні дефіцитних

товарів. Саме можливість придбання цих товарів була єдиним привабливим мотивом членства громадян у споживчих товариствах.

Політика «перебудови», запроваджена у 80-х рр. XX ст. Генеральним секретарем ЦК КПРС М. С. Горбачовим, та ухвалений в 1988 р. Верховною Радою СРСР Закон «Про кооперацію в СРСР» створили в радянській Україні сприятливі умови для розвитку кооперації та надали громадянам можливість проявляти господарську ініціативу.

Цей Закон визначав економічні, соціальні, організаційні і правові умови діяльності кооперативів і мав на меті використання потенціалу кооперації в прискоренні соціально-економічного розвитку країни, посиленні процесу демократизації господарського життя, наданні нового імпульсу колгоспному рухові, створенні умов для залучення до кооперативів широких верств населення. Він був спрямований на всемірне використання кооперативних форм для задоволення зростаючих потреб народного господарства і населення в продовольстві, товарах народного споживання, житлі, різноманітній продукції виробничо-технічного призначення, роботах і послугах; встановлював основні принципи розвитку кооперативної демократії; визначав відносини держави і кооперації. Закон гарантував громадянам право добровільного вступу в кооператив і вільного виходу з нього, участі в управлінні всіма справами кооперативу; самостійність колективного господарювання і незалежність кооперативу в прийнятті рішень щодо виконання його статутних завдань; соціальну справедливість і соціальну рівність у праві на працю; особисті доходи, гарантував право на соціальне забезпечення [17].

Ухвалення Закону «Про кооперацію в СРСР», який протягом тривалого часу був чинним і на території незалежної України, призвело до значного зростання кількості кооперативів і чисельності осіб, зайнятих в кооперативному секторі економіки. Однак, непослідовна політика українського Уряду, нормативне обмеження рівня заробітної плати членів кооперативів та відсутність реальної підтримки розвитку кооперації з боку влади, яка на початку 90-х рр. визначила пріоритетним розвиток малого та середнього бізнесу, надавши йому податкові пільги, в сукупності призвели до

занепаду кооперативного руху в Україні. Тому вже в 1993 р. загальна чисельність осіб, які працювали в кооперативах, зменшилася з 333.1 тис. (у 1992 р.) до 193.5 тис., а кількість кооперативів за цей же час зменшилася з 27486 до 9777 відповідно [18, с. 368, 369].

За часів незалежності в Україні прийнято значний масив законодавчих і підзаконних нормативних актів, які спрямовані на регулювання діяльності кооперативних організацій.

Першим у незалежній Україні ухвалено Закон «Про споживчу кооперацію» [19]. В 1996 році прийнято Закон «Про сільськогосподарську кооперацію» [20]. Вказані законодавчі акти носять галузевий характер і регулюють лише діяльність споживчих і сільськогосподарських кооперативів.

Указом Президента України «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах» № 1348 від 19.12.2000 р. [21] передбачено сприяння державної адміністрації кооперативам та ініціативним групам громадян у кооперативній пропаганді і створенні матеріальних умов для відродження кооперації.

У 2000 р. було затверджено Концепцію розвитку національного кооперативного руху, відповідно до якої майбутній розвиток української кооперації пов'язаний із розвитком виробничих, обслуговуючих, споживчих і багатопрофільних кооперативів у сільському і лісовому господарстві, сировинно-видобувних галузях, промисловості, будівництві, на транспорті, у сфері торговельних, побутових, соціальних, культурних і фінансових послуг, як це відбувається у розвинутих країнах світу [22, с. 16 – 17].

Однак, базовим для всієї системи кооперації України є Закон «Про кооперацію» [23], який прийнято після набрання чинності Господарським кодексом України [24, ст.ст. 93 – 109], і визначає засади діяльності виробничих, споживчих і обслуговуючих кооперативів.

Висновки. Підсумовуючи викладене можна стверджувати, що в Україні система кооперативного законодавства в цілому вже створена. Однак, здійснення його системного аналізу дає підстави для висновку, що ухвалені парламентом закони містять велику кількість

декларативних норм, які не узгоджуються, а в деяких випадках суперечать одна одній, що ускладнює їх практичне застосування. Чинне кооперативне законодавство не забезпечує діючим в Україні кооперативним організаціям можливість ефективної діяльності та конкурентоспроможність на товарних ринках, що призвело до втрати інтересу до вказаної організаційно-правової форми господарювання, яка доказала свою ефективність та стійкість в умовах економічних криз в багатьох країнах світу.

Для вітчизняної науки господарського права важливим є вивчення зарубіжного досвіду законодавчого регулювання діяльності кооперативів, яке забезпечує можливість успішно конкурувати з провідними транснаціональними компаніями та підвищувати ефективність господарської

діяльності навіть в умовах глобалізації та поглиблення фінансових криз.

У країнах із розвинутою економікою високий рівень конкурентних переваг кооперативних організацій насамперед зумовлюється дієвою системою державної підтримки та стимулювання діяльності кооперативів у сільському господарстві, фінансовому секторі, сфері надання послуг.

Як свідчить зарубіжний досвід, суттєвим фактором успішної діяльності кооперативів в сучасних умовах є використання потенціалу міжнародних кооперативних організацій. Тому вирішення проблеми адаптації кооперативного законодавства України до законодавства Європейського Союзу сприятиме ефективному розвитку кооперативного сектору економіки України.

Список використаних джерел:

1. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підручник / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с.
2. Ленин В. И. Полн. собр. соч. в 45 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1964. – Т. 37. – 536 с.
3. Нерсесянц В. С. Філософія права : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Издательская группа ИНФА-М – НОРМА, 1997. – 652 с.
4. Ленин В. И. Полн. собр. соч. в 45 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1964. – Т. 33. – 730 с.
5. Ленин В. И. Полн. собр. соч. в 45 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1964. – Т. 22. – 628 с.
6. Декрети Советской власти / ред. колл. Г. Д. Обичкин и др. – М. : Госполитиздат, 1959. – Т. 2. – 17 марта-10 июля 1918 г. – 686 с.
7. ЦДАГО Украины, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 371, Тезисы о кооперации к IX съезду РКП (б) и резолюции съезда об отношении к кооперации. Циркуляры, инструкции, положения ЦК КП(б)У о рабочей, крестьянской и потребительской кооперации. Схема кооперативного отдела ЦК КП(б)У примерные штаты кооперативных отделов губкомов партии (16 января – октябрь 1920 г.). – 199 с.
8. Голець В. В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ) : монографія / В. В. Голець. – Чернігів : Просвіта, 2006. – 244 с.
9. СУ УССР. – 1921. – № 26. – Ст. 147.
10. СУ УССР. – 1922. – № 34. – Ст. 399.
11. СУ УССР. – 1921. – № 53. – Ст. 322.
12. СЗ ССРСР. – 1924. – № 5. – Ст. 61.
13. История Советского гражданского права (1917 – 1947) : учебник / Д. М. Генкин, И. Б. Новицкий, Н. В. Рабинович ; под ред. Генкина Д. М. – М. : Юр. изд. Министерства юстиции СССР, 1949. – 543 с.
14. СЗ ССРСР. – 1928. – № 26. – Ст. 231.
15. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) : монографія / В. І. Марочко. – К. : М.Р. Kots Rublishing, 1995. – 218 с.

16. Витанович Ілля. Історія українського кооперативного руху : монографія / Ілля Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
17. О кооперации в СССР : Закон СССР от 26 мая 1988 г. № 8998-11 // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1988. – № 22. – Ст. 355.
18. Історія кооперативного руху : підручник для кооперативних вузів / С. Г. Бабенко, С. Г. Гелей, Я. А. Гончарук та ін.; Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.
19. Про споживчу кооперацію : Закон України від 10.04.1992 р. № 2265-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 414. – [зі змін. та допов.].
20. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України в редакції Закону № 5495-VI від 20.11.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 50. – Ст. 698.
21. Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки на ринкових засадах : Указ Президента України від 19.12.2000 р. № 1348/2000 // Голос України. – 2000. – 27 груд. – (№ 248 – 249).
22. Концепція розвитку національного кооперативного руху. – К. : СП «Друкарня «Укооппостачмаш» – 2001. – 76 с.
23. Про кооперацію : Закон України від 10.07.2003 р. № 1087-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 5. – Ст. 35.
24. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №18, № 19-20, № 21-22. – Ст. 144.